

«KİTABI-DƏDƏ QORQUD» DASTNLARININ DİLİNDƏ QOŞA SÖZLƏRİN YERİ

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposu söz birləşməsindən tutmuş kontekstə qədər hər bir mətn vahidinin əlaqələnməsini aydınlaşdırmaqda tədqiqatçının əlindən tuta biləcək mühüm ədəbi-bədii sənət materialı, həm ayrı-ayrı boylar, həm də bu boyların birləşməsi nəticəsində yaranan bir tam, bir mətndir. Süjetin, motivlərin, sözlərin, cümlə və abzasların aşkar və gizli qovuşması, qaynayıb-qarışması nəticəsində yaranmış bu əsər dildən istifadə kamilliyinin zirvəsidir. KDQ bütöv poetik sistemdir. Bu sistemdə ədəbi dil və nitq materialı olduğu kimi, nəsr və nəzm də vardır. «Dastan»ın nəsrinə də nəzm kimi səslənir. «Abidənin dilində bədiilik elə yüksəkdir ki, elə bil üslubi nəzarətdən kənarda heç bir söz, heç bir cümlə yoxdur. Sanki hər sözün, hər səsin üslubi məqsədi var»(7, 80). Niyə bir yerdə şahbaz atlar, digər yerdə tavla-tavla şahbaz atlar istifadə olunur. Nə üçün qızıl dəvələr və qatar-qatar qızıl dəvələr? Niyə qurd üçün çap-çap yudan, it üçün çap-çap içən? Oxşar sualların sayını kifayət qədər artırmaq mümkündür. Göründüyü kimi, təhkiyə formalarındakı fərqlər janrdan deyil, üslubdan və poetikadan doğur. Fikrin emosional-ekspressiv ifadəsində linqvistik elementlər iştirak edir, hansı sözlərin, hansı ardıcılıqla işlənməsi əhəmiyyət kəsb edir, üslubi relevant səciyyə alır.

«Kitab»ın poetik xüsusiyyətlərindən biri kimi ilkin olaraq qoşa sözlərin yaratdığı ahəngdarlıqdan bəhs etmək lazım gəlir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, KDQ motivli müasir bədii əsərlərdə də bu üslubi dil hadisəsindən istifadə edilmişdir.

A.Axundov göstərir ki, «Dədə Qorqudun dilində gözə dəyən ən mühüm özəlliklərdən biri də dil vahidlərinin təkrarıdır(1,12). Fonetik səviyyədə alliterasiya bədii vasitəsi kimi özünü göstərən təkrarlar, leksik və qrammatik səviyyələrdə zəngin semantik çalarlar yaratmağa, çox hallarda dilin bədii təsirinin gücləndirilməsinə xidmət edir: *Tavla-tavla şahbaz atların kafər binmiş, Qatar-qatar qızıl dəvələrin kafər yetmiş, Altun-aqça bul xəzinəni kafər almış!..* (5, s. 45); *Souq-souq suları sana içət olsun* (5, s.66); *Qara-qara tağlardan xəbər aş, Qanlı-qanlı sulardan hənir keçə...* (5, s. 89); *Tolamaj-tolamac yolları olur...* (5, s. 86). Qeyd etdiyimiz kimi, bu xüsusiyyətlər çağdaş nümunələrdə də qorunub saxlanmış, hətta qoşa sözlərin miqdarı müasir əsərlərdə daha da artmışdır. Nəbi Xəzrinin dilində qoşa sözlərin işlənməsi, yeni qoşa sözlərin yaradılması isə diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Dastanda «çığnam-çığnam axan su», «**tavla-tavla** şahbaz at», «**qatar-qatar** qızıl dəvə» kimi sözlərin təkrar edilməsindən yaranan üslubi məqam və dil hadisəsi diqqəti cəlb edir. N.Xəzri yaradıcı sənətkar kimi bu üslubi məqamdan poemasında istifadə etmişdir: «**tövlə-tövlə** qonur atlar», «**şırıl-şırıl** daşan suyum», «qızıl-qızıl dəvələrim» birləşmələrində və ümumiyyətlə, **qurtum-qurtum**, **karvan-karvan**, **topa-topa**, **bəyaz-bəyaz**, çəmən-çəmən, çıraq-çıraq, gilə-gilə, dərman-dərman, çətir-çətir, xısın-xısın, puçur-puçur, oğrun-oğrun, yorğun-yorğun, duman-duman, zaman-zaman, pırıl-pırıl, şırıl-şırıl və s. kimi qoşa sözlər üslubi məqam səviyyəsində poemada sıx şəbəkə təşkil edir. Qoşa sözlərin poemada qafiyə mövqeyində işlədilməsi poetik dilin axıcılığını və ritmini gücləndirir.

Qaçır qoşun

Oğrun-oğrun

Durur çoban

Yorğun-yorğun (8, 81).

Şöklü Məlik

Nəfəs alır, ağır-ağır,

Göydən elə daş yağışı

yağır-yağır...(8, 103)

Öz canından keçə-keçə,

Gəlir yurdun neçə-neçə

Hünər oğlu, qüdrət oğlu (8, 103).

Şair bəzi məqamlarda semantikasına görə yaxın olan qoşa sözləri yaxın ətrafda, bəzən yanaşı işlətməklə sanki mənanın dayanıqlığını təmin edir, hadisənin mahiyyətini, məğzini açmağa nail olur.

Süd içdirir Poladgücə

Damla-damla,

qurtum-qurtum (8, 82).

Bu parçada yaralı Poladgücün ürəyinə qut olsun deyə Qaraca Çoban ona süd içirir. Lakin ağır yaralanan Poladgücün süd belə içməyə təqəti yoxdur. Qaraca Çoban ona südü damla-damla, qurtum-qurtum içirir. Damla da azlığı, cüziliyi ifadə edir, qurtum yaxın semantik mənaya malikdir. Bir qurtum və bir damla arasındakı paralellik, damla-damla, qurtum-qurtum arasındakı paralellikdə fərq vardır. Qoşa sözlər daha emosional mənzərə yaradır. Onların işlənməsi oxucunun Poladgüclə bağlı həyəcan və təşvişini daha da gücləndirir. Əslində şairin məqsədi də budur. Belə bir təfərrüatın açılmasına məhz istifadə olunmuş qoşa sözlər, onların semantikasi və üslubi yükü kömək edir.

Qoşa sözlər eyni sözün təkrarı, tam və nisbi sinonimlərin, antonimlərin, yaxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə əmələ gəlir. KDQ dilində qoşa sözlərin bu növləri işləkdir. Qoşa sözlərin şeir parçalarında istifadə edilməsi KDQ dili üçün daha səciyyəvidir. Bu cəhət KDQ motivli çağdaş ədəbi əsərlərdə də özünü göstərir.

KDQ dilində söz müvaziliyi aydın nəzərə çarpır. Ə.Dəmirçizadə söz müvaziliyinin iki növ təzahürünün müşahidə olunmasını qeyd etmişdir. Birinci növ müvazilik Azərbaycan mənşəli sözlərin alınmalarla, ikinci növ isə Azərbaycan mənşəli sözlərin başqa türk dillərindən olan sözlərlə

müvazi işlənməsidir (4, s. 27). Belə müvaziliyin səbəbini sözün mənasını açmaqla bağlamaq düzgün deyildir. Təhlil göstərir ki, həm müvazilik, həm də qoşa sözlərin işlənməsi üslubdan irəli gəlir, ifadə olunan məna və məzmunu xidmət edir, əsərin dilinin poetikliyini zənginləşdirir, onun bədii təsir gücünü artırır.

KDQ motivli çağdaş əsərlərdə işlənən qoşa sözləri bəzi qruplar üzrə təhlilə cəlb etmək maraq doğurur.

Eyni sözlərin təkrarı ilə yaranan qoşa sözlər KDQ motivli əsərlərdə çoxluq təşkil edir. Məsələn, yaxşı-yaxşı, şan-şan, soyuq-soyuq, qatar-qatar, axın-axın, tövlə-tövlə, dadlı-dadlı, kisə-kisə, salxım-salxım, qara-qara, böyük-böyük, uzaq-uzaq, şirin-şirin, oyuq-oyuq, ağır-ağır, əngin-əngin, dərin-dərin, çılğın-çılğın, misra-misra, dərə-dərə, çəmən-çəmən, yastı-yastı, təpə-təpə, qoca-qoca, qaynar-qaynar və s.

Bu tipli qoşa sözlərin mətndəki üslubi xüsusiyyətlərini konkret nümunələr əsasında araşdırmağa çalışaq:

*Qazanın ev-eşiyin
Dağıtdıq, yağmaladıq,
Tövlə-tövlə atların
Biz mindik, biz taladıq
Qatar-qatar dəvəsin
Qarıcıq olan nənəsin
Bütün dövlətin-mahn
Qız-gəlinin, halalın
Yesir qıldıq, apardıq
Qiyamətin qopardıq* (9, 171)

Səhənddən götürülmüş parçada *ev-eşik*, *tövlə-tövlə*, *qatar-qatar*, *dövlət-mal*, *qız-gəlin* qoşa sözləri işlənmişdir. Bunlardan *tövlə-tövlə*, *qatar-qatar* eyni sözün təkrarı ilə əmələ gəlmiş qoşa sözlərdir. Bu sözlər KDQ-də və KDQ motivli başqa əsərlərdə də qeydə alınır.

Maraqlıdır ki, KDQ-də həm «tavla-tavla şahbaz atlar», həm də şahbaz-şahbaz atlar, həm «qatar-qatar dəvələr», həm «qatar-qatar qızıl dəvələr», həm də «qızıl-qızıl dəvələr» ifadələri vardır və onlar müxtəlif kontekstlərdə istifadə olunur.

«Şahbaz» fars dilindən alınmadır. «Tərən, şahin quşu» mənasındadır. Qıvrıq, sürətli at növünü bildirir. İnsanın təyini kimi işləndikdə qəhrəman, cəsur mənalarını ifadə edir.

«Tövlə-tövlə atlar» və «tövlə-tövlə şahbaz atlar» ifadələrindən ikincisində həm də atların təyini verilmişdir. Söhbət məhz şahbaz atlardan gedir. Bu atlar daha qiymətli olduğundan dastanda çox zaman «şahbaz» təyini işlənir.

Tövlə mal-qara, qoyun-quzu və atların saxlandığı tikilinin adıdır. Tövlədə bir deyil, çoxlu sayda heyvan saxlanılır. Bir tövlə atın miqdarı bəlli olmasa da, burada birdən çox atın olması şəxsizdir. Tövlə-tövlə atlar dedikdə isə mahiyyətə böyük çoxluq nəzərə alınır. Deməli, tövlə-tövlə qoşa sözünün işlənməsi cümlədə miqdarı artırmaq məqsədi daşıyır. Üslubi baxımdan həm KDQ, həm də KDQ motivli əsərlərdə tövlə-tövlə atların aparılması Qazana məxsus bütün şahbaz atların ələ keçirilməsi məzmununu yaradır.

Dəvələr haqqında söhbət getdikdə «tövlə» anlayışından istifadə edilmir. Bu zaman qatar-qatar qoşa sözü işlənir. KDQ-nin izahlı lüğətində qatar-qatar «var-dövlət» kimi şərh olunur (6, s. 560). Azərbaycan dilinin izahlı lüğətindən məlum olur ki, «Qatar-1.Bir-birinin ardınca sırpalanmış heyvanlar düzümüdür. Qatar-qatar-qatar halında bir-birinin ardınca sıralanmış halda; dəstə-dəstə, cərgə-cərgə, sıra-sıra deməkdir (3, s. 448). Dəstə, sıra, qatar kimi sözlərdə çoxluq, topluluq, cəm mənası vardır. Onların təkrar edilməsi yolu ilə yaranan qoşa söz bu mənanı daha da gücləndirir. Bu baxımdan tövlə-tövlə atların aparılması, qatar-qatar dəvələrin aparılması ilə kəmiyyətə görə eynilik təşkil edir.

A.Axundov KDQ-də qoşa sözlərin eyni və fərqli leksemlər əsasında formalaşması məsələsinə münasibət bildirərək göstərir ki, «Eyni sözlərin təkrarı, demək olar ki, bütünlüklə bir nitq hissəsi-sifətlə məhdudlaşır, dərəcə qrammatik mənası ilə bərabər, bədii ifadə vasitəsi, daha çox epitet (bənzətmə) kimi işlədilir. **Qunt-qunt** biləklərin solmasaydı; **Apul-apul** yüritindən (5, s. 62);

Yüksək-yüksək qara tağlarım (5, s. 82); **Qızıl-qızıl** dəvələr qarıyıbdur köşək verməz (5, s. 49); **Asılan-asılan** qayalardan (5, s. 72); Salqum-salqum tan yelləri əsdigində (5, s. 34).

KDQ-də və KDQ motivli əsərlərdə fərqli komponentlərin birləşməsi əsasında formalaşan qoşa sözlər işləkdir. Bu sözlər kontekst daxilində konkret məna daşdığı kimi, üslubi əhəmiyyət də kəsb edir. Fərqli sözlərin birləşməsindən yaranan qoşa sözlərlə bağlı üç əsas cəhəti qeyd etmək lazımdır: 1) Sinonimlər əsasında formalaşma; 2) antonim sözlər əsasında formalaşma; 3) yaxın mənalı sözlər əsasında formalaşma. Bu halların hər birinin öz xüsusiyyətləri və üslubi özəllikləri vardır. Onların konkret nümunələr üzrə təhlili linqvistik və linqvopoetik maraq doğurur.

Sinonimlər əsasında və yaxın mənalı sözlər əsasında qoşa sözlərin əmələ gəlməsində oxşar cəhətlər çoxdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qoşa sözlər yaxın mənalı deyil, eyni leksik-semantik qrupda birləşən sözlər əsasında da əmələ gələ bilər. Məsələn, boyun-qulaq (9, s. 185), altun-aqça, qarğa-quzğun (9, s.162), qız-gəlin, el-oba (9, s.192) və s. Bu tipli qoşa sözlərdəki leksemlər müəyyən meyar əsasında birləşdirilmiş leksik-semantik söz qruplarına daxildir.

Qarğa-quzğun. Qoşa söz eyni leksik semantik qrupa aid iki sözün birləşməsi əsasında formalaşmışdır. Leksik-semantik qrupa daxil olan sözlərin təyini üçün quşlar sinfinə aidlik meyar seçilə bilər. Qoşa söz KDQ-də və onun motivi üzrə yazılmış əsərlərdə yer alır.

Göylərdə yurd saldıq qaranquş kimi,

Qarğa-quzğun olub leşə qonmadıq (9, s. 162).

Şair iki misrada «qarğa» və «quzğun» arasındakı bir yaxınlığı və şübhəsiz ki, onların birləşib qoşa söz əmələ gətirməsində həlledici olan yaxınlığı qələmə almışdır. Sənətkar qaranquşu bu quşlardan ayırır. Elə bu cəhətə əsaslanıb demək olar ki, qoşa söz məhz şairin göstərdiyi cəhətə görə qoşa söz əmələ gətirir. Müqayisə üçün dilimizdə qarğa-göyərçin, qaranquş-qarğa kimi qoşa sözlər yoxdur. Bunun müqabilində xoruz-toyuq, toyuq-cücə, toyuq-fərə kimi sözlərin mövcudluğu faktıdır (10, s. 10-11).

Qarğa-quzğun qoşa sözü leş əti yeyən quşları bildirir. Burada quşların yalnız qarğa və quzğun olması vacib deyildir. Qoşa söz leşə qonan bütün quşları əhatə etməklə yanaşı müəyyən mənada uçmayan leş yeyənlərə də aid edilə bilər. Qarğa-quzğunun dastandakı üslubi funksiyası da vardır. Onların toplaşması artıq hərəkətsizlikdən, ölümdən xəbər verir. Maraqlı məqam odur ki, qarğa-quzğun enib-qalxır. «Baqsa görsə bir dərənin içinə qarğa-quzğun enər-çıxar (5, s. 38). Anar bu məqamı daha geniş təsvir etmişdir. Dağın ardından qarğa-quzğun havalanıb qalxır, sonra yenə aşağı enirdi, yenə uçurdu, yenə qonurdu. Dədə Qorqud Burla Xatuna bunu göstərdi: - Xanım, -dedi, - ağlama, oğlun salamatdır, gedin dağın güneyinə» (2, 90).

Əgər qarğa-quzğun enib qalxmasaydı, onda məsələ məlum olurdu. Yəni Dirsənin oğlunun ölməsi aydınlaşırdı. Oğlan huşsuzdur. Qarğa-quzğun yaxın buraxmayan onun itləri (KDQ və Səhənddə), atıdır (Anarda).

Səhənd «Dirse xan oğlu Buğac» poemasında *qarğa-quzğun* qoşa sözündən də, təkcə *quzğun* sözündən də istifadə etmişdir.

Bir dərənin üzərində

Quzğunları uçar gördü

Qarğa-quzğun qan görübən

Yaralını qavmarlayır.

Kəlbəciklər pırıldayıb

Dövrəsinə dolanırlar.

Quzğunları qovalayıb

Qonmaqlığa qoymayırlar (9, 109)

Səhəndin dilində bir sıra sözlərin cənub dialekti variantları işlədilir: qovalamaq (Azərbaycan dilində qovub), qonmaqlığa (qonmağ)

Göy-boz. Bu qoşa söz KDQ-də qeydə alınmamışdır. Dastanda «Boz atlı Xızır mana gəldi» (5, s. 39)cümləsi olduğu halda Səhənddə hadisə belə təsvir olunur:

Ana, nə qorx, nə də ağla,

Göy-boz atlı Xızır-İlyas

Başım üstə gəldi mənim (9, 111)

Qoşa sözün komponentləri rəng meyarı ilə eyni leksik-semantik qrupa daxil olur. Bu sözlər arasında başqa məna yaxınlığı yoxdur.

Aparılan tədqiqat işi göstərir ki, kamil ədəbi dil incisi olan KDQ-nin xarakterik xüsusiyyətlərindən olan qoşa sözlər poetikliyi gücləndirən ən əsas vasitələrdən biri hesab oluna bilər, eposda və çağdaş əsərlərdə işlənməsi üslubdan irəli gəlir, ifadə olunan məna və məzmununa xidmət edir, əsərin dilinin poetikliyini zənginləşdirir, onun bədii təsir gücünü artırır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. Bakı: Gənclik, 2003, 660 s.
2. Anar. Dədə Qorqud.(povest və pyes). Bakı: Gənclik, 1983, 168 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c. Bakı: Elm, 1980, 576 s.
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 211 s.
5. «Kitabi-Dədə Qorqud» / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
6. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti / Redaktoru A.Axundov. Bakı: Elm, 1999, 204 s.
7. T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, s.80.
8. N.Xəzri. Seçilmiş əsərləri. Əfsanəli yuxular (qəhrəmanlıq dastanı) / Dörd cildə, IV c., Poemalar və tərcümələr. Bakı: Yazıçı, 1984, s. 51-105
9. Səhənd. Sazımın sözü. Bakı: Yazıçı, 1984, 254 s.
10. Рамзанов К.Т. Семантические принципы порядка компонентов парных слов в тюркских языках юго-западной группы: Автореф. дис. ... канд. фил. наук, 1984, 39 с.

XÜLASƏ

Məqalədə "Kitabi- Dədə Qorqud"dastanlarında və eyni motivlər əsasında yazılmış müasir əsərlərdə işlənən qoşa sözlərin üslubi relevant işlənmə xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqat müqayisəli aspektə əsaslanır. Məqalədə dastandan və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının nümunələrindən istifadə olunur. Araşdırmada qoşa sözlərin stilistik funksiyaları, xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb olunur. Tədqiqat işinin əsas məqsədi qədim türk eposunun dil materialının müqayisəli şəkildə həllini tapmağa yönəlmişdir.Həmçinin məqalədə tarixi inkişaf prosesində Azərbaycan dilinin müxtəlif səviyyələrində baş verən dəyişikliklərin səbəblərini izah etməyə əsaslanır.

Açar sözlər: *Poetika, üslub, ədəbi dil, relevant, dialekt, lüğət fondu, leksika, çağdaş bədii dil, semantika*